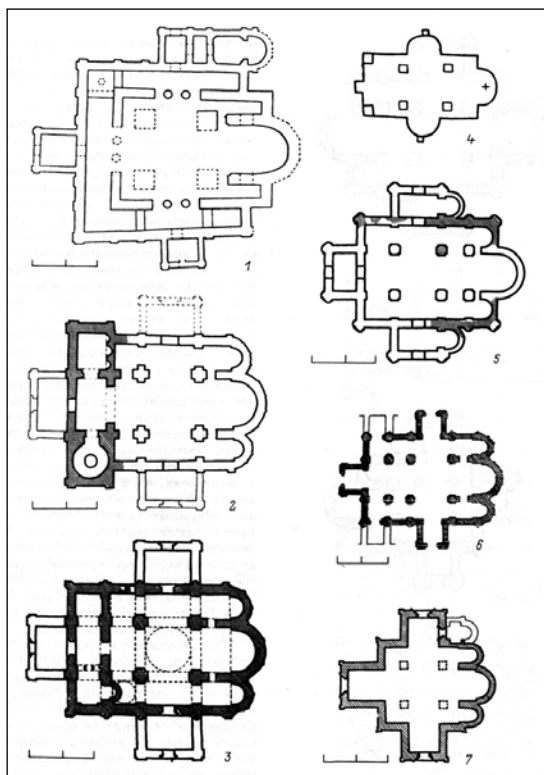

**АРХИТЕКТОНСКЕ ПАРАЛЕЛЕ У СРПСКИМ ЦРКВАМА
У ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ И У РУСКИМ ЦРКВАМА
У ДОБА КНЕЗОВА АНДРЕЈА БОГОЉУПСКОГ
И ВСЕВОЛОДА III**

Тек од средине XIX в. у стројној и руској науци проучава се проблем генезе средњовековне западноевропске и византијске архитектуре. Већина научника слаже се да је у основи синтезе дубоко јединство традиција уметности европског континента, које иде од касноантичких корена. Међутим неке групе споменика у веома далеким областима показују толико очигледну типолошку сличност, да треба размислити о могућим разлозима ове појаве. Наслов ове конференције подстиче нас да размислимо о том проблему на примерима српских и руских средњовековних споменика (њихових основа и спољне обраде) што је до сада недовољно истражено¹.

У историји и култури српског и руског народа се налазе неки паралелни процеси који су утемељили основе њихове будуће државности. Илирик, удаљена византијска провинција, раније бивша римска, од VII века је асимилирала новопридошле словенске народе, што је поставило, због узајам-

¹ У српској науци тим се највише бавио акад. В. Кораћ: В. Кораћ, *О архитектури катедралних цркава XI века на византијском културном подручју*, Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури, Београд, 1987, 57 – 67; Исти, *Поглед на структуру простора и спољне облике старе руске архитектуре*, ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. Москва 2006, 243 – 248. Такође: М. Чанак-Медић, *Двојне куле на pročелу цркава Немањиног доба*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Међународни научни скуп, септембар 1996, Београд, 2000, 181 – 197; О.М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XI – XIV века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (1973), 3 – 71; S. Curčić, *Monastic Cells in Medieval Serbian Church Towers*, ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. Москва, 2006, 491 – 514; I. Stevović, *Historical and artistic time in the architecture of medieval Serbia: 12th century*, Труды Государственного Эрмитажа, LIII. «Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII веков». Материалы международного семинара 17-21 ноября 2009 г. СПб.: Изд-во ГЭ. 2010, 148 – 163. Низ чланака професора Владимира Седова о том проблему наводимо у белешкама ниже. Нека размишљања на ту тему недавно је исказала Светлана Мальцевом: С. В. Мальцева, *Балканские влияния или параллели в древнерусской архитектуре?*, Актуальные проблемы теории и истории искусства. II. Сборник научных статей. Санкт-Петербург, 2012.

Сл. 1 Руске цркве са три предворја: 1) црква Св. Михаила у Перејаслављу (1089 – 1093); 2) црква Св. Спаса на Берестову у Кијеву (1115 – 1119); 3) Успенски католикон Јелецког манастира у Чернигову (1115 – 1119); 4) црква Бељчицког манастира у Полоцку (1164 – 1165); 5) црква у тврђави у Полоцку (1168 – 1172); 6) Успенска катедрала у Владимиру пре преградње (1158 – 1160); 7) Георгијевска катедрала у Јурјеву-Пољском (1230 – 1234).

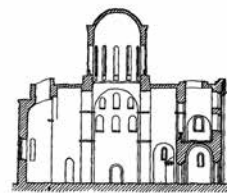
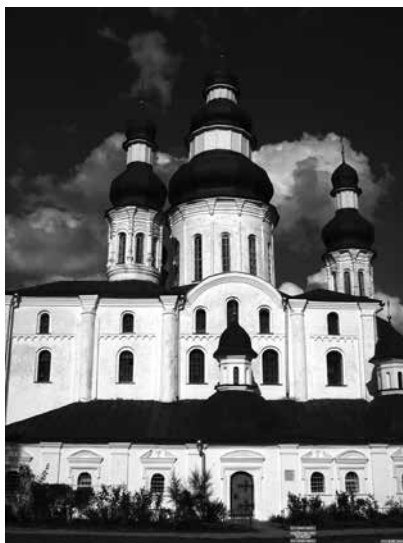
Илл. 1 Русские церкви с тремя притворами: 1) церковь Св. Михаила в Переяславле (1089 – 1093); 2) церковь Спаса на Берестове в Киеве (1115 – 1119); 3) Успенский собор Елецкого монастыря в Чернигове (1115 – 1119); 4) церковь Бељчицкого монастыря в Полоцке (1164 – 1165); 5) церковь в крепости Полоцка (1168 – 1172); 6) Успенский собор во Владимире до перестройки (1158 – 1160); 7) Георгиевский собор в Юрьеве-Польском (1230 – 1234).

не романизације и словенизације, темеље садашњих балканских народа. Миграција од југа Источно-европске равнице према северо-истоку, која је почела тек пре покрштавања Русије, постепено је створила заједницу Словена и аутохтоних угро-финских племена, која је постала основица руског народа. Специфичност географског положаја српских земаља на граници између Истока и Запада средњовековног света, удаљених од њихових политичких и културних центара, била је слична положају Владимирско-Суздаљске Русије, удаљене од региона византијског утицаја. Ипак управо због овог положаја српске и руске земље су биле одавно укључене у токове узајамног дејства култура помоћу система активних међународних контаката, јер су се налазиле на раскрсници старих трговачких путева. Важну улогу у развоју средњовековне културе, односно архитектуре наших народа, имале су везе са европским Западом, које су јачале и преко династијских бракова.

Очигледно да су династијски бракови и спољна политика и на крају крајева културна усмереност – укључујући уметничку стилистику – у младим словенским државама зависили у високој мери од узајамних односа са главним центрима утицаја тог доба – Византије и Запада. Тежња младих држава за независност подстиче их према стварању сопственог система власти по империјалним узорима, и више од тога, по божанским узорима: кад је владајућа династија заиста освећена хришћанском светомшћу као

Сл. 2 Успенски католикон Јелецког манастира у Чернигову (1115 – 1119): фасада, подужни пресек, увлачена апсида баптистерија.

Илл. 2 Успенский собор Елецкого монастыря в Чернигове (1115 – 1119): фасад, продольный разрез, выступающая апсида баптистерия.

светородна династија Немањића². О томе говори и надимак кнеза Андреја Богољупског – изабран, вољен Богом. Идеја самодржавне власти «аутократа» се изражавала чак и у словенским именима прве властеле Србије и Русије: познато је да је у IX веку српским земљама владао хришћански кнез Властимир који се ослања на Византију³, а свети равноапостолски велики кнез Владимир је пократио Русију 988 г. Ово име је касније имао његов унук, чувени господар Кијевске Русије Владимир Мономах који је пренео назив старог града Владимира Волинског, једног од значајних градова руског југо-запада, на нови северо-источни град Владимир на Кљазми. Доцније унук Владимира Мономаха, кнез Андреј Богољупски је наставио пренос властеоских симбола и топонима на нова подручја: он је проширио и учврстио град Владимир на Кљазми као свој главни град и назвао саграђене његовом повељом камене моњументалне капије «Златна», «Сребрена», «Бакарна». Наравно то је аналогија називима градских капија Цариграда, и ову прадавну традицију из доба Римске Империје можемо навести у називима капија Диоклецијанове палате у Сплиту.

Још битније за појачање самосвести нових хришћанских народа је постао физички пренос светиња, тзв *translatio*. На пример на крају IX в. Византијско Царство у свом сталном супарништву са Римом је тежило да учврсти везе с јадранским градовима и направило је неколико преноса реликвија у Далмацију⁴. За руску идеологију средине XII в. је био јако битан

² Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине 12. века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Међународни научни скуп, септембар 1996, Београд 2000, 31 – 44; Љ. Максимовић, *Србија и методи управљања Царством у 12. веку*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Међународни научни скуп, септембар 1996, Београд 2000, 55 – 63.

³ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX – XII век)*, Београд 2006. 11 – 20.

⁴ У Задар су биле пренесене реликвије сирмиумске мученице Анастасије (св. Стошије) и трију солунских сестара светих Ирине, Хионије и Агапије, у Котор – св.

пренос у Владимир цариградских светиња. Најважнијим симболичким поступком кнеза Андреја Богољупског је постало доношење из Вишгорода код Кијева византијске иконе Богородице, која је ушла у руску историју под именом чудотворне Владимирске иконе Богоматере⁵. Осим тога улога руске и српске властеле – светских и духовних ктитора средњовековних цркава – је била изузетна, како у избору архитектонске обраде и мајстора, тако и намени посебних делова храма, односно нартекса. Нарочита веза композиције западног дела цркве са личношћу ктитора је била једно од главних својстава која су уједињавала византијске и романске утицаје у руској и српској средњовековној архитектури⁶.

У композицији и конструкцији руских и српских цркава су трајали паралелни процеси током формирања њиховог архитектонског облика. Као и Немањини, тако су и руски кнежеви, почевши од Андреја Богољупског и његових наследника, успели да изразе свој идеолошки програм у архитектури новог карактера. Главна појава је принцип споја византијске основе и романске архитектонске декорације односно дворска и погребна функција већине цркава. У архитектури Русије пре инвазије Монгола од краја XI – почетка XIII века налази се група цркава са трима предворјима⁷ (сл.1) која се може упоредити са српским црквама из доба Стефана Немање (Богородична црква у Студеници, Турђеви Ступови у Расу, Богородична црква у Топлици) како би се нашао заједнички узор (или неколико узора), а и разлози споменутих утицаја. То су црква Св. Михаила у Перејаслављу (1089 – 1093) и црква Св. Спаса на Берестову у Кијеву (1115 – 1119). Ова

Трипуна, у Ровињ – св. Евтимije, у Трогир – св. Ловре, и 972 г. у Дубровник – св. Влада и св. Панкратија. Мошти св. Хрисогона (св. Кршевана) и св. Зоила су били пренесени у Задар тек у VII в. из византијског Града. P. Vežić, *Sv. Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*. Split 2002, 19; A. Belan, *Sveti Tripun i njegova katedrala*. Kotor 2002, 8; Д. Прерадовић, *Преноси реликвија из Византије на Јадран у периоду између VI и XI века*, Ниш и Византија XI (2013), 187 – 207. У Котору је прва црква била саграђена на почетку IX века, одмах после преноса моштију св. Трипуна у Котор 809 г. I. Stevović, *Byzantium, Byzantine Italy and Cities on the Eastern Coast of the Adriatic: the Case of Kotor and Dubrovnik*, Зборник радова Византолошког института XXXIX / 2001/2002 (2002), 173 – 174.

⁵ В. Богоматерь Владимирская. К 600-летию Сретения иконы Богоматери Владимирской в Москве 26 августа (8 сентября) 1395 года: Сборник статей. Каталог выставки, Москва, 1995; Л.А. Щенникова, *Икона-список "Богоматерь Владимирская" из Успенского собора города Владимира*, Искусство христианского мира: Сборник статей, Москва, 2001. Вып. 5., 67–84.

⁶ В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма*, Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури. Београд 1987, 152 – 156; М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој. Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина*, Београд 1995, 66 – 75; М. Чанак-Медић, *Двојне куле на pročелу цркава Немањиног доба*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Међународни научни скуп, септембар 1996. Београд 2000, 181 – 197; О. М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XI – XIV века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (1973), 3 – 71.

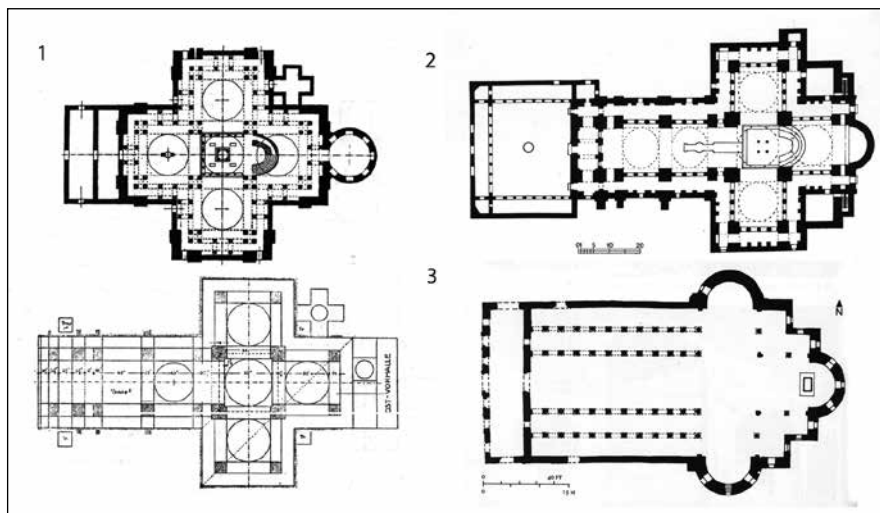
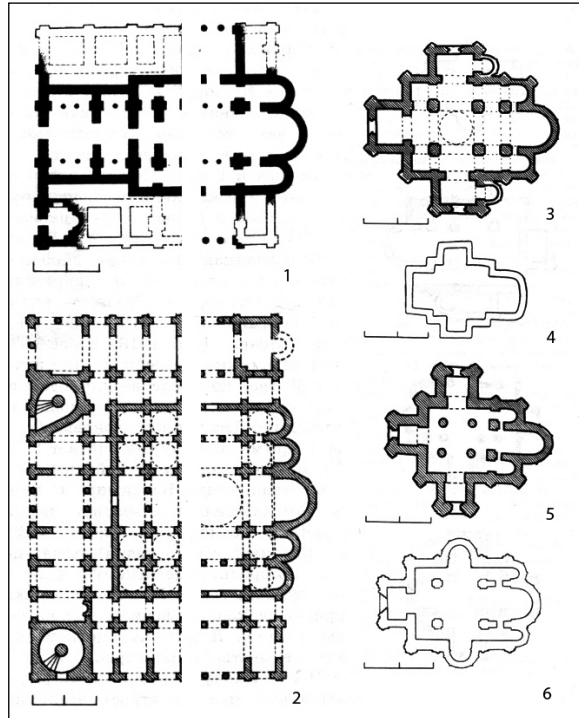
⁷ А.М. Высоцкий, *Об одной группе памятников в архитектуре Руси конца XI – начала XIII в.* (еще раз о первой церкви Апостолов в Константинополе и ее наследии в средневековом мире), Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. Санкт-Петербург 2002, 179 – 205.

Сл. 3 Кијевске цркве: 1) Св. Софија (1037 – 1043) и 2) Десятинна црква (989 – 996, преграђена до 1039).

Руске цркве са трима предворјима: 3) црква Арханђела Михаила у Смоленску (1187 – 1193); 4) црква у новом Ольговом городку (1203 – 1205); 5) црква Св. Параскеве Пјатнице у Новгороду (1204 – 1207); 6) католикон Спаског манастира у Новгороду-Северском са бочним апсидама (1229 – 1233).

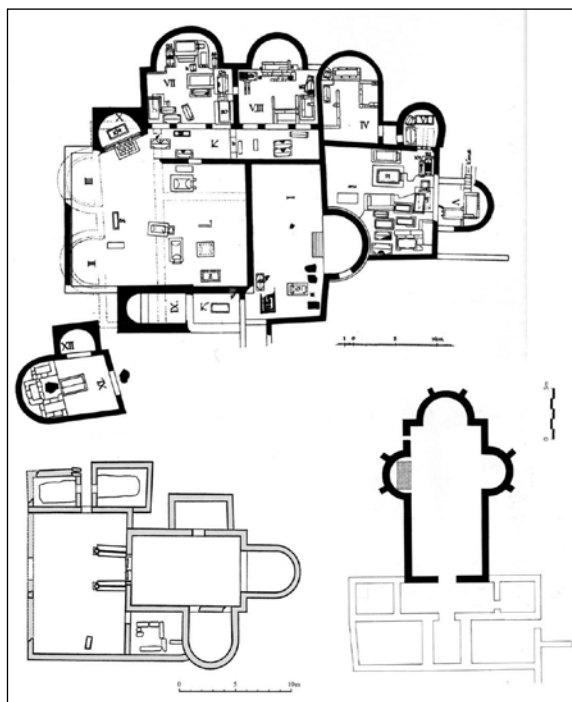
Илл. 3 Киевские церкви: 1) Св. София (1037 – 1043) и 2) Десятинная церковь (989 – 996, перестроена до 1039).

Русские церкви с тремя притворами: 3) церковь Архангела Михаила в Смоленске (1187 – 1193); 4) церковь в новом Ольговом городке (1203 – 1205); 5) церковь Св. Параскевы Пятницы в Новгороде (1204 – 1207); 6) собор Спасского монастыря в Новгороде-Северском с боковыми апсидами (1229 – 1233).

Сл. 4 1) црква Светих Апостола у Цариграду (536 – 550), варианте реконструкције; 2) црква Св. Јована у Ефесу (до 565 г.); 3) преграђена константинова базилика Рођења у Витлејему (560 – 604 гг.).

Илл. 4 1) Церковь Св. Апостолов в Константинополе (536 – 550), варианты реконструкции; 2) церковь Св. Иоанна в Ефесе (до 565 г.); 3) перестроенная константинова базилика Рождества в Вифлеему (560 – 604 гг.).

Сл. 5 1) Гробне капеле на Манастиринама у Салони из IV в.; 2) меморија у Мулинама на острву Угљану из IV – V в.; 3) триконх у Бару из V в.

Илл. 5 1) Меморијалне капелле на некрополе Манастирине в Салоне IV в.; 2) меморија в Мулинах на острове Угляне IV – V вв.; 3) триконх в Баре V в.

црква је саграђена у доба кнеза Владимира Мономаха (1113 – 1125) и служила је као породични маузолеј династије Мономаховича: у њој је био сахрањен кнез Јуриј Долгоруки (1158) и други чланови ове династије што је случај на пример у Студеници.

Фасаде Успенског католикона Јелецког манастира у Чернигову (1115 – 1119) (сл.2) су рашчлањене лезенама са полустубовима⁸ али нису декорисане низом плитких ниша (као у другим истодобним руским црквама по византијском узор), него само романским аркатурама. За разлику од других руских цркава с галеријама, оне се ту налазе само изнад нартекса, а сам нартекс је одвојен од централног унутрашњег простора наоса зидовима у бочним бродовима. У јужном делу нартекса налази се баптистериј с апсидом, која се увлачи унутар наоса што је сличан случај у Жичи⁹. Апсида у Чернигову је декорисана врло танко испуњеним венцем са романским аркатуром.

Током времена предворја се поступно претварају из изолова-

них делова обима у неутуђиве елементе ентеријера. Истурени делови могу се мењати од полукружних унутар и споља преко полукружних унутар и правоугаоних споља до правоугаоних унутар и споља. Треба споменути да бочне апсиде (у цркви Бељчицког манастира у Полоцку (1164 – 1165)) хронолошки претходе бочним предворјама, што подсећа на певнице у светогорској архитектури¹⁰ (изузетак је Успенска катедрала у Владимиру пре преградње (1158 – 1160)). То су црква у тврђави у Полоцку (1168 – 1172), Георгијевска катедрала у Јурјеву-Пољском (1230 – 1234) и Успенска црква у Старој Рјазани XII в.¹¹ као и у српској архитектури (на пример Богородична

⁸ Лезене са полустубовима су такође цариградска традиција још од цркве Мирелеон, а посебно се појављују у манастиру Пантократор – првобитна концепција северне цркве, потом и у цркви Христа Хоре. R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd, 2008, 356 – 358, 367, 443.

⁹ М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 15 – 116.

¹⁰ Вл.В. Седов, *Афон и русская архитектура начала XIII в. (причины влияния)*, Архитектура в истории русской культуры. Под ред. И.А. Бондаренко. Moskva 1996, 39.

¹¹ Всеобщая история архитектуры в 12 тт., т. III. Ленинград – Москва,

црква у Топлици¹²). Има и других примера руских крстообразних цркава са трима предворјима: црква Арханђела Михаила у Смоленску (1187 – 1193), црква у новом Ољговом городку (1203 – 1205), црква Св. Параскеве Пјатнице у Новгороду (1204 – 1207), католикон Спаског манастира у Новгороду-Северском са бочним апсидама (1229 – 1233) (сл.3).

У тражењу заједничког извора за целу групу првим примерима у Русији су се сматрале кијевске цркве: Св. Софија (1037 – 1043) и Десјатина црква (989 – 996, преграђена до 1039). Пошто је познато да сличност узора и копије може бити само делимична¹³, српске и руске цркве из тог доба могу имати и веома далеке узор протумачене историјским улогама. Зато за те цркве узор изван Русије су се сматрале цариградске цркве: трећа Св. Софија (532 – 537), и Богородична црква у Фаросу (до 864)¹⁴ која је позната само по описима¹⁵. Али по функцији и композицијском замислу боље пристаје друга црква Светих Апостола у Цариграду (536 – 550) (сл.4) која иде ка првој цркви до 337 г., проширене до 370 г.¹⁶ Већ одавно је обелодањена улога овог споменика као узора за велики број цркава целе хришћанске екумене, мада је позната само по њима те по описима хроничара. Али приближна композиција основе се реконструише доста стабилно, и још битније ту је функција цркве-мртиријума, те декларисање политичке доктрине њеног творца.

У просторном смислу идеја попречног развоја цркве се изразила у споју стандардног елемента – поткуполног крста – са трансептом или делом олтарног простора базиликалне основе. То је довело до чврстог споја централне и подужне шеме. Ова појава се изражава у првом реду у архитектури већих центара након Јустинијановог доба – као на пример црква Св. Јована у Ефесу до 565 г. и преграђена константинова базилика Рођења у Витлејему 560 – 604 г. Претходни октагон изнад пећине Рођења је био промењен на триконхосни трансепт и олтарни део, што се просторно јавило јединственим целокупним триконхосом, који се спојио са постојећом базиликом¹⁷.

1966. С. 576 – 577. Досада се сачувало само јужно предворје, ипак према пројекту реконструкције је постојало и симетрично њему северно.

¹² М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве. Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина*, Београд 1986, 39 – 52.

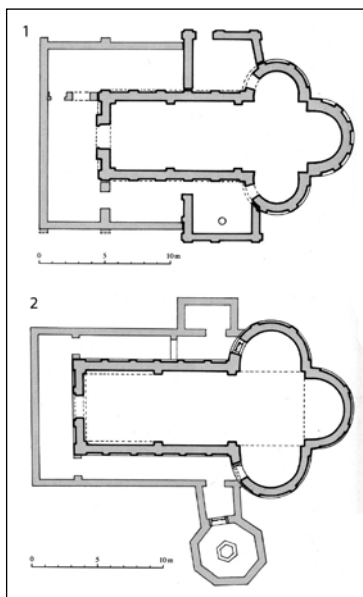
¹³ R Krauthajmer, S Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd 2008, 73 – 86.

¹⁴ А.И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.*, Москва 1987, 175 – 176.

¹⁵ Омилије Патриарха Фотија Цареградског: А.М. Высоцкий, *Об одной группе памятников в архитектуре Руси конца XI – начала XIII в. (еще раз о первой церкви Апостолов в Константинополе и ее наследии в средневековом мире)*, Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. Санкт-Петербург, 2002, 184. Прим. 49 и 50.

¹⁶ Исто, 180 – 186.

¹⁷ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 242, 266.

Сл. 6 Триконхалне комплексне базилике у Далмацији V в., доградња VI в.: 1) Билице и 2) Придрага.

Илл. 6 Триконхалные комплексные базилики в Далмации V в., достройки VI в.: 1) Билице и 2) Придрага.

Погребна функција изворно је својствена и посебној групи ранохришћанских и средњовековних триконаха, раширених на источном Јадрану, претежно у Далмацији. Они воде порекло од античких меморија са приграђеним апсидама различите оријентације, као на пример у некрополи Манастирине код Салоне¹⁸. У исто време, сличне меморије понекад су се налазиле у склопу античких вила, што је такође утицало на процес постепеног повећавања броја капела око првобитне погребне зграде. Као пример можемо навести меморију из IV – V в. у Мулинама на острву Угљану¹⁹ (сл.5).

Осим погребне функције коју су триконхи имали, сами триконхи понекад су се повезивали са баптистеријама (у VI в. крстионице у Билицама и у Придрази биле су приграђене к триконхама из V в.)²⁰ (сл.6), а тајинство покрштавања, као што је познато, симболички је повезано са погребом. Осим тога, триконхос је могао бити, како слободно стојећим, тако и улазити у склоп базилике или целог грађевинског комплекса (наведени примери у Билицама и у Придрази, меморија у склопу Еуфразијани у Поречу и триконх у Бару из V в.)²¹. Ипак у већини случајева далматински триконхи

су никли у IV – V в. као слободно стојеће меморије у склопу приватних вила.

Углавном централни квадратни травеј са примакнутим ка њему са три стране полукружним апсидама и улазним делом (понекад извученог облика) са четврте стране твори крстолику тлоцртну композицију. Апсиде триконха у Гатима код Омиша²² споља су правоугаоно обликоване (сл.7), што приближава сакралну целину споменицима културног круга Равене, попут маузолеја Гале Плацидије и бочне капеле базилике Марије Формозе у Пули²³.

¹⁸ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split 1996, 63 – 72; *Salona Christiana. Arheološki muzej – Split, izložba 25.09. – 31.10.1994*. Split 1994, 56 – 58.

¹⁹ P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, *Ars adriatica*. Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru. 1(2011), 29.

²⁰ Isto, 34 – 37, 41 – 42.

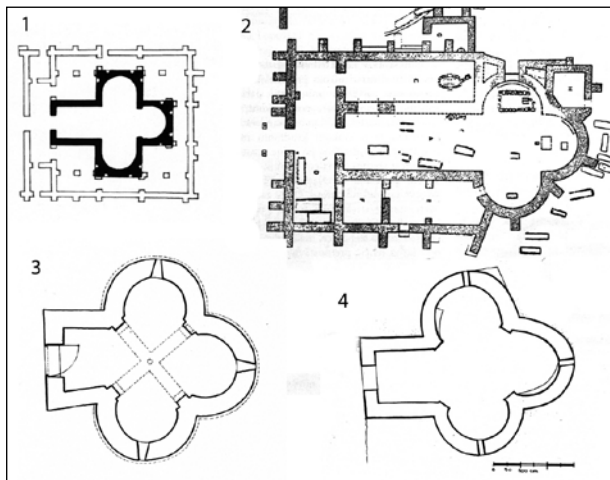
²¹ Ćurčić S. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent*. Yale University Press. New Haven and London, 2010. P. 149.

²² P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, 32 – 33, 44.

²³ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 181 – 187; Ž. Ujčić, *Ranokršćanska Bazilika sv. Marije Formoze u Puli*, Pula 2005, 5 – 42.

Сл. 7 Триконхи из V в. с доградњом VI в.: 1) у Гатима код Омиша; 2) у Циму код Мостара. Триконхи из XII в.: 3) Св. Никола код Нина; 4) Св. Кршеван на Крку.

Илл. 7 Триконхи V в. с доградњама VI в.: 1) в Гатах близ Омиша; 2) в Циме близ Мостара. Триконхи XII в.: 3) Св. Николаја близ Нина; 4) Св. Кршевана на о. Крк.

У Јустинијаново доба многи триконхи спојем централне и подужне шеме су добили знатан архитектонски развој и преобликовали су се у веће комплексе, понекад са одвојеним сопственим баптистеријумима. Током овог архитектонског развоја око триконха се формирао деломични или потпуни кружни опходни брод, својеврсни деамбулаторијум, што сведочи о трансформацији приватне погребне капеле у парохијску цркву (наведени пример у Гатима, триконх у Циму код Мостара). Ипак при томе пређашња меморијална традиција грађевине се могла чувати, заједно са литургијском богослужбеном функцијом парохијске цркве. Вероватно у то време бочне апсиде под византијским утицајем су се користиле за наизменично певање, које је било уведено управо у источној Цркви у том периоду, док на Западу оно је никло касније²⁴. Треба напоменути да су у романско доба у Далмацији изграђени триконхоси малих димензија вероватно у функцији меморије, на пример Св. Кршеван на Крку и Св. Никола код Нина из XII века²⁵.

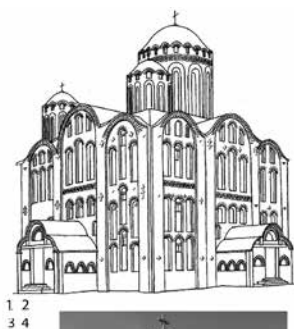
Слични процеси у византијској архитектури се добили познији развој у композицијској шеми манастирских и цркава смештених у градском језгру Цариграда. Присуство развијених попречних перспектива постаје још интензивније у католиконима светогорских манастира, где су се бочне апсиде наменски градили за хорове: у Великој Лаври (963 – 1006), Ивируну (980 – 983), Ватопеду (985)²⁶. Међутим ови триконхи су крстокуполне цркве типа уписаног крста на четири ослонаца или цркве прелазног типа са бочним правоугаоним испустима као и ранија црква Богоматере Панагије у Скрипу (874)²⁷.

²⁴ P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, 27 – 44.

²⁵ Isto, 50 – 56; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, Yale University Press. New Haven - London, 2010, 154, 467.

²⁶ А.Ю. Казарян, *Поперечное развитие композиций византийских храмов и монастырских ансамблей: К особенностям столичной школы*, Сб. Лазаревские чтения. Искусство Византии, Древней Руси, Западной Европы. Материалы научной конференции. Москва, изд-во МГУ, 2002, 20 – 21, 30.

²⁷ А.М. Высоцкий, *Об одной группе памятников в архитектуре Руси конца XI*

Сл. 8 Византијске цркве са крстоликом осветљењем: 1) Св. Николај у Топлици (1158 – 1168); 2) Св. Спас на Берестову у Кијеву (1115 – 1119); 3) Фетије Ђами у Цариграду (око 1315 г.); 4) Св. Јован Крститељ у Керчи (VIII – IX в.).

Илл. 8 Византијске цркве с крстообразним освещением: 1) Св. Николая в Топлице (1158 – 1168); 2) Св. Спаса на Берестове в Киеве (1115 – 1119); 3) Фетие Джамии в Константинополе (около 1315 г.); 4) Св. Иоанна Крестителя в Керчи (VIII – IX вв.).

Идеја попречног развоја простора у бочним смеровима, односно у облику бочних апсида, се нашла и у провинцијском градитељству на Балкану. Као примере можемо представити триконхе IX – X в. у Касторији и Охриду²⁸, триконхе и тетраконхе XI в.: Зањевац у источној Србији и Ђуниис (крстолике основе)²⁹, цркву Св. Томе у Прчању³⁰.

Очигледно је да је сродност облика утемељена у заједничком речнику архитектонске декорације који води порекло од касноантичке традиције. Младе словенске државе Русија и Србија су добиле хришћанство у његовој источној православној варијанти, односно прихватиле су претежно византијске основе формирања архитектонског простора. Ипак активне политичке, династијске и културне везе са државама Запада су условиле и многилике западне утицаје, као и у архитектонском обликовању.

Споменици Србије и Русије на најранијој етапи формирања своје националне архитектуре су углавном прихватили засебне композицијске и уметничке начине византијског и романског градитељства. Прве цркве, на пример црква Светог Спаса на Берестову у Кијеву и црква Св. Николаја у Топлици (сл.8) саграђене у византијском стилу, можда византијским градитељима као такозвани «поклони» од Византије младој хришћанској држави³¹. Ова црква има изражена обележја касновизантијске архитектуре:

– начала XIII в. (еще раз о первой церкви Апостолов в Константинополе и ее наследии в средневековом мире), Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. Санкт-Петербург 2002, 194. Црква Св. Апостола у Атини, са бочним апсидама, око 1000 г. S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 375.

²⁸ Isto, 324.

²⁹ Isto, 404 – 405.

³⁰ Isto, 326 – 327, 338, 419 – 422.

³¹ Ово мишљење је указао проф. Вл.В. Седов на конференцији „Лазаревские

Сл. 9 Црква Рођења Богородице у Богољубову код Владимира (1158 – 1174): реконструкција Н.Воронина, трифора, степеначна кула-звоник, общи изглед садашњег стања.

Илл. 9 Церковь Рождества Богородицы в Боголюбове близ Владимира (1158 – 1174): реконструкция Н. Воронина, трифорий, лестничная башня-колокольня, общий вид.

троделни прозор на источном зиду изнад апсиде. Заједно са прозорима на северном, јужном и западном зиду он твори ефекат крстоликог осветљења. Такав прозор је присутан касније како у цариградским црквама (у манастирима Пантократора³² и Липса³³, цркви Светих Теодора³⁴, Богородице Паммакаристос³⁵), тако и у провинцијским византијским споменицима из XIII – XIV в. у Бугарској (Св. Стефан у Несебру³⁶), у Македонији (Св. Георгиј у Полошку³⁷), у Криму (Св. Јован Крститељ у Керчи³⁸), те у Арти (Влахернска црква³⁹). Има таквих примера и у новгородској архитектури, али ту прозори нису троделни, него постоји само једноставни уски отвор (Св. Николај у Липни, Св. Николај Бели, Рођење Богородице у Перини, Св. Теодор Стратилат)⁴⁰.

У храмовима из доба Јурија Долгоруког су утемељена иако једва видљива, али за развој руске архитектуре најважнија својства. При оба-

чтения“ 1999 г. одржаној на Московском државном универзитету. Вл.В. Седов, *Византијски храм в Куриумли*, Древнерусское искусство. Москва 2009, 134 – 141.

³² R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 220.

³³ *Isto*, 358 – 361.

³⁴ *Isto*, 362 – 363.

³⁵ *Isto*, 443 – 446.

³⁶ А.Рашенов, *Месемврийски църкви*, Несебър 2006, 19 – 22.

³⁷ В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац, 1996, 144 – 145.

³⁸ А. А. Воронов, М. Б. Михайлова, *Боспор Киммерийский*, Москва 1983, 71 – 73.

³⁹ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 417 – 419.

⁴⁰ Вл. В. Седов, *Церковь Николая в Куриумли и вопрос о центрическом освещении византийских и древнерусских храмов*, Сб. Лазаревские чтения. Искусство Византии, Древней Руси, Западной Европы. Материалы научной конференции, Москва 2002, 36 – 61.

везном чувању византијског система стварања простора, апсолутном ода-ношћу канонима православне Цркве, коришћењем конструктивне логике крстокуполног система хеленистичког Истока, су појавили другачији ма-теријали, пропорције, површине зидова. Услед тога битна својства раних цркава Северо-Истока Русије одступају од византијског наслеђа, у сваком случају, од система зидања опеком, тзв. цариградског система од X до XI вв.⁴¹ Водећа улога масивно клесаног камена ангажованог у стварању архи-тектонске слике ту, као и у српској архитектури, се нашла у европској рома-ници. Узајамно деловање двају огромних подручја архитектурних култура – византијске и романске – у Србији и у Русији довело је до појаве нових слика.

У оновременом развоју руске и српске архитектуре постепено се ин-тегришу са прихваћеним уметничким обележјима и стварање узора соп-ственог стила. То се дешава скоро истовремено, у средини XII в., у слич-ним историјским, политичким и културним приликама формирања младе словенске државе: у Русији то је било појачање самосталне власти кнеза Андреја Богољупског, а у Србији – великог жупана Стефана Немање. Ти су процеси неопходно подразумевали обавезу стварања своје националне архитектуре и симбола националне цркве која ће убудуће постати образац за доцније градитељство. Такви монументални споменици ничу у Србији – Студеница и Жича, и у Русији – Успенска катедрала у Владимиру, која је постала узор за Успенску катедралу у Москви и многе друге руске црк-ве. Ипак Успенска катедрала у Владимиру првобитно је утемељена тек од кнеза Владимира Мономаха, оснивача града Владимира, али 1158 – 1161 г. кнез Андреј Богољупски ју је потпуно преградио. Тада осим простор-ног повећавања ентеријер ове грађевине је био у тој мери украшен, да су га летописци упоређивали са храмом Соломона. То потврђује да су људи тог доба сазнали о тежњи ка стварању у Владимиру заједничке национал-не светиње. О васељенској величини уметничке идеологије кнеза Андреја Богољупског говори и избор сижеа резбарених белокамених фасадних украса који спајају догађаје из антике, Старог и Новог Завета.

Осим романског карактера фасадне декорације, Успенска катедрала Владимира има и куполу на тромпима, као у бројним италијанским катедралама из прве половине XII века, на пример у цркви Сан Микеле у Павији 1130 – 1150-х гг.⁴² Али има примера и у архитектури средњовизан-тијског периода⁴³. У старој српској архитектури као пример коришћења тромапа навешћемо Петрову цркву у Расу. Могуће да је Успенска катедрала

⁴¹ *Италия – Россия: тысяча лет архитектуры*, сост. Д.О. Швидковский, Издательский дом Умберто Аллеманди. Турин – Лондра – Венеция – Нью-Йорк 2013, 30.

⁴² О.М. Иоаннисян, *Романские истоки Владимиро-Суздальской Руси времени Андрея Боголюбского (Германия или Италия?)* // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. М., 2005. С. 32 – 34.

⁴³ А.В. Щербакова, *Пространство кафоликона Оснос Лукас в Фокиде и его возможный прототип – храм свв. Сергия и Вакха в Константинополе*, Актуальные проблемы теории и истории искусства II. Сборник научных статей. Санкт-Петербург 2012, 83 – 86.

у Владимиру првобитно имала и куле на западној фасади⁴⁴, као у мноштву средњовековних западноевропских и српских цркава или на пример у Ђурђевим Ступовима у Расу⁴⁵.

Добро је позната српска средњовековна традиција «задужбина» коју су приређивали чланови владајуће династије, где би се често замонашили и сахрањивали. Слична традиција је постојала и међу руским кнезовима који су утемељили мноштво манастира по целој Русији, па осим избројених научници додају и нове. Ове године на конференцији у Руској Академији Уметности професор Владимир Седов је изнео нову претпоставку о намени цркве Рођења Богородице у Богољубову код Владимира (1158 – 1174) (сл.9), која се до сада сматрала резиденција кнеза Андреја Богољупског. Професор Седов тврди да је кнез Андреј саградио манастирски склоп који укључује, могуће, и његову приватну кнежевину палату. Током дугогодишњих ископавања која су трајала тек од XIX века, палату нису нашли, као ни дворца код цркве Св. Бориса и Глеба у Кидекши, где се исто, по мишљењу В.Седова, налазио манастир на месту борављења кнеза Бориса⁴⁶.

Црква Рођења Богородице се спојила са степеничном кулом-звоником преко горњег прелаза који води на галерију унутар цркве, слично Жичкој припрати. Познато је да је Жичка припрати урађена по светогорским и цариградским узорима – у цариградској Светој Софији у таквим просторијама обављао се дворско-црквени церемонијал и одржавале седнице Синода, што потврђује верзију о манастирској намени цркве. Осим тога, према западу од цркве у средини XII века је саграђена посуда за освећену воду изнад које се смештен октагонални циборијум на осам стубова са романским базама. Слични елементи у клуатрима западно-европских манастира показују њихов другачији положај у склопу комплекса, а ближи византијски примери из српске архитектуре – у Студеници XII в. и Хиландару XIV в.⁴⁷ – исто сведоче о хипотези о манастиру у Богољубову⁴⁸. (сл.10)

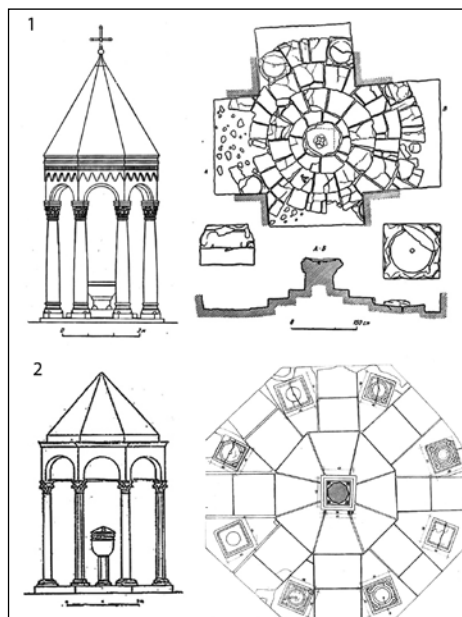
⁴⁴ Н.Н. Воронин, *Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV веков, В 2-х тт. Т. I*, Москва 1961, 162 – 169.

⁴⁵ Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 92 – 95.

⁴⁶ Вл.В. Седов, *Боголюбский киворий и его византийские аналоги*, Живоносный источник. Вода в иеротопии и иконографии христианского мира. Сборник материалов международного симпозиума. Ред.-сост. А.М. Лидов. Москва, 2014, 110 – 111.

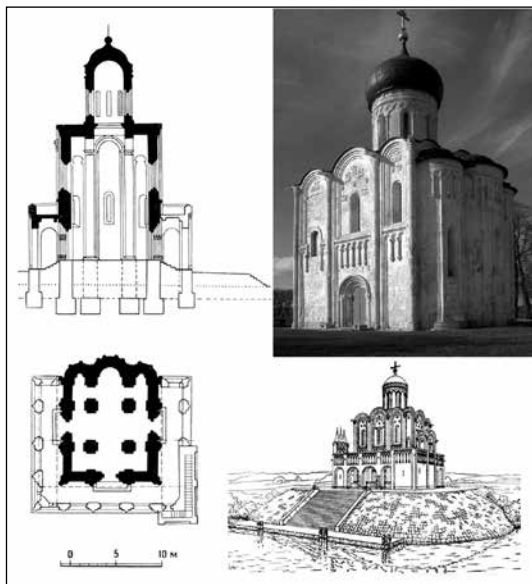
⁴⁷ С. Петковић, *Хиландар*, Београд 2008, 9.

⁴⁸ Н.Н. Воронин, *Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV веков*, 257 – 258.

Сл. 10 Посуда за освећену воду: 1) у Богољубову; 2) у Студеници.

Илл. 10 Водосвятная чаша: 1) в Боголюбове; 2) в Студенице.

Сл. 11 Црква Покрова на Нерли (1165 г.), реконструкција вештачког насипа и опходне галерије, общи изглед садашњег стања.

Илл. 11 Церковь Покрова на Нерли (1165 г.), реконструкция искусственной насыпи и обходной галереи, общий вид.

На крају XII века у Византији се раширила концепција опширног екзонартекса са звоником на pročелју. Ипак и на спрату вестверка романских цркава било је место локалне властеле, односно конструкција сводова и камена пластика обојих звоника несумњиво се ослања на западну традицију. Изразита романска декорација горњих делова и секундарних детаља цркве у Богољубову, слична декорацији цркве у Ариљу, доказује порекло мајстора са западних подручја. Изузетна појава за староруску архитектуру је трифора на спрату источне фасаде степеничне куле цркве Рођења Богородице у Богољубову, али то је уобичајено за српске средњовековне цркве⁴⁹.

Осим тога и црква Покрова на Нерли (сл.11) из 1165 г. је била кнежевска црква са вештачким насипом и опходном галеријом из које је водио улаз на спрат изнад западног травеја. Иако то није прави спратни нартекс као што је у Жичи и вероватно у Милешеву али сама присутност галерије у запад-

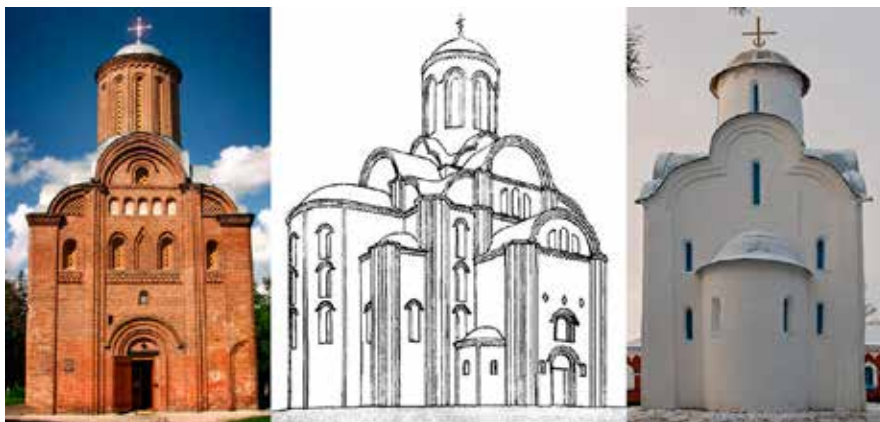
ном делу унутрашњег простора цркве је слична. У целини црква Покрова на Нерли најављује нову етапу у руској архитектури из доба кнеза Андреја Богољупског која је настала за неколико година после храмова из доба његова оца, кнеза Јурија Долгоруког. Без обзира на континуитет типа цркве и посебних детаља, темељно се променила слика храма: уместо масивног кубета видимо елегантне лаке пропорције, контуре и све детаље. Главна идеја сада је постала тежња у висину која је наглашена многобројним вертикалама идућих у дубину једног за другим наслоњених лукова, те дугим танким стубовима по целој висини храма⁵⁰.

У поређењу архитектонске концепције руског и српског средњовековног градитељства најважнији моменат је хронолошка паралела у настанку тенденције ка вертикализацији, како у обиму, тако и у унутрашњем простору цркве. Ново архитектонско схватање композиције при очувању јединственог типа у милешевском католикону се јавља скоро у исто време са руским црквама у облику куле на рубу XII – XIII в.: на пример цркве Св. Параскеве Пјатнице у Чернигову, Арханђел Михаило у Смоленску и Рођење Богородице у Перини код Новгорода⁵¹. (сл.12) При томе другачија

⁴⁹ М. Чанак-Медић, *Двојне куле на pročелју цркава Немањиног доба*, 181 – 195.

⁵⁰ Италия – Россия: тысяча лет архитектуры, 34.

⁵¹ Вл.В. Седов, *Церковь Рождества Богородицы в Перини: новгородский*

Сл. 12 Руске цркве у облику куле, руб XII – XIII в.: 1) Арханђел Михаил у Смоленску; 2) Св. Параскева Пјатница у Чернигову; 3) Рођење Богородице у Перини код Новгорода.

Илл. 12 Русские столпообразные церкви, рубеж XII – XIII вв.: 1) Архангела Михаил в Смоленске; 2) Св. Параскевы Пятницы в Чернигове; 3) Рождества Богородицы в Перыни близ Новгорода.

типолошка припадност руских цркава («уписаног крста» на четири стуба) не смета истом схватању простора којим доминирају куле-звонице, кад купола видљиво прекрива само тамбур, који је истурен као цев изнад наоса. После милешевског католикона⁵² покрет ка стварању кулолике цркве је био деломично присутан у католикону Морачи⁵³, где пропорције, ипак, нису толико вертикалне. Али са новом снагом просторне идеје усмерености у висину су биле прихваћене у Ариљу,⁵⁴ где вертикала простора стиже до максимума. Без обзира на поступно приближавање композиције ове цркве ка облику базилике, као и следећих сопочанског и дечанског католикона, идеја узвишавања је наставила да доминира у ентеријеру ових споменика⁵⁵.

При томе улога фасадног архитектонског украса на обојим подручјима знатно се повећава: то је повезано са идеолошком концепцијом такве властеле као што су Стефан Немања и Андреј Богољупски који су тежили за политичком самосталношћу. За њих је било природно сабирање заједничких уметничких узора из разних држава, кад су се прототипи и стилистички елементи уједињавали у општи архитектонски про-

вариант баинеобразног храма, Древнерусское искусство, Москва 2009, 36 – 38.

⁵² М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 119 – 141.

⁵³ М. Чанак-Медић, *Архитектура цркве манастира Мораче и њена првобитна спољашњост*, Манастир Морача. Београд, 2006, 117 – 127; С. Петковић, *Морача*, Морача, 2002.

⁵⁴ М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Београд 2002, 156 – 173.

⁵⁵ Вл. В. Седов, *Архитектура Рашки: групповой „портрет“ дальних „родственников“*. К феноменологии пространства византийских храмов, Искусствознание. 1 – 2/07, Москва 2007, 224 – 225.

Сл. 13 Црква Покрова на Нерли (1165 г.), рельеф-на слика цара Давида на тимпану.

Илл. 13 Церковь Покрова на Нерли (1165 г.), рельефный образ царя Давида на тимпане.

грам. У то време у Србији и Русији су се стварале посебне прилике за развој дворске архитектуре са «говорећим језиком» и системом симболичких облика у архитектури и скулптури. Ипак је распоред скулптура у простору цркве био различит. На пример спољни зидови цркава Св. Димитрија у Владимиру (1194 – 1197) и Покрова на Нерли су били покривени каменом резбаријом, где је централна слика била цар Давид, изабрани Богом властелин и псалмопевач, којему се све подчињава (сл.13). У српским храмовима (на пример у Студеници и Дечанима) скулптура је смештена само на порталима, где се у тимпанима налазе слике Христа, Богородице, арханђела, апостола, и чак сижедне композиције (Покрштавање Господне – у Дечанима), те у оквирима прозора и на венцима⁵⁶. У

Георгијевској катедрали у Јурјеву - Пољском из 1230 – 1234 г. се још више повећава засићеност спољних зидова каменом резбаријом, односно сликама светаца, анђела и сижеа: Преображење, Распеће и Вазнесење Христа, Света Тројица, «Седам спаваћих отрока Ефеских».

Ипак сав остали састав ликова како у руском, тако и у српском резбарију, је испуњен мноштвом стварних животиња и птица те нестварних бића у борби и преплета са биљним орнаментом. Поред различитих тумачења конкретних бића и сижеа, заједничко је мишљење научника да је то алегорија рата добрих и злих снага, те бранилачка намена тих слика. Коначно, састав зидне декорације српских и руских цркава из тог доба је сличан: ломбардијске аркатуре се пружају испод венаца, аркаде са колонетама се ослањају на резбарене импосте у облику скулптурних фигура или маскарона (сл.14), конзоле прислоњених лукова почивају на импостима са рельефним приказима лавова, капители са акантовим лишћем или скулптуром венчају стубове, скулптурне композиције се налазе у тимпанима изразито обрађених портала.

У тражењу извора и аналогија ове декорације руски и српски историчари архитектуре су се обраћали романским примерима из Северне Италије. Као узор за руске и српске споменике из XII в. истраживачи су називали исте цркве Ломбардије: Сан Феделе и Сан Абондио у Кому, Сан Микеле и Сан Пјетро у Павији, катедрале Модене, Бергама, Кремоне, Пјаченце, Вероне. Руски научници су допуњавали то аналогијама из Немачке: катедралама већих градова на Рајни – Вормса, Шпајера, Мајнца, Трира. Позната је претпоставка о учешћу у грађењу српских и руских цркава из XII в.

⁵⁶ Б. Тодић Б., М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд, 2005, 278 – 323; *Studenica monastery*, eds. S. Ćirković, V. Korać, G. Babić, Belgrade, 1986, 30 – 48.

мајстора из Ломбардије, из града Кома (познати „маестри Комачини“).⁵⁷

Подаци о позиву западних градитеља од стране кнеза Андреја Богољупског први пут у историји руске архитектуре су сачувани у белешкама руског историчара из XVIII в. Василија Татишева који их је узео из изгубљеног летописа. Тамо се говори о страним мајсторима који су дошли кнезу Андреју Богољупском од германског императора Фридриха Барбаросе. У првобитном извору су сачувана летописна сведочанства о мајсторима који „су стигли из свих земаља“. Вероватно, група је била међународна: Барбароса, венчани као краљ

Италије и Павије, на рубу 1150-х и 1160-х г. је поклањао пуно пажње својим имањима у Италији, откуд је звао мајсторе и у Немачку⁵⁸. Без обзира на то да ли су ти мајстори дошли из Немачке или из Италије, ипак сродност спољне обраде владимирско-суздаљске архитектуре из друге половине XII века, српских средњовековних цркава и низа споменика западноевропске романике, наводи на мисао о заједничким коренима белокамене скулптурне обраде фасада српских и руских споменика.

Ипак у Србији слика је била мало другачија. На пример, у Жичи главни део цркве су градили грчки мајстори, што потврђује начин зидања са ређањем камена и опеке⁵⁹. То је обично за византијску архитектуру, више од тога, ту је чак цариградски начин зидања. Познато да је свети Сава «довео мајсторе из грчких земаља»,⁶⁰ али вероватно те, који су већином биле под влашћу латина: из Котора, са Приморја, из Северне Италије. То би могло објаснити зашто аркаде испод куполе и карниза у Жичи имају пара-

Сл. 14 Црква Покрова на Нерли (1165 г.), аркаде са колонетама са резбареним импостима у облику скулптурних фигура или маскарона.

Илл. 14 Церковь Покрова на Нерли (1165 г.), аркатурно-колончатый пояс с белокаменными резными импостами в виде скульптурных фигур или маскаронов.

⁵⁷ А.И. Комеч, *Архитектура Владимира 1150–1180-х гг. Художественная природа и генезис «русской романики»*, Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. Санкт-Петербург, 2002, 231 – 254; О.М. Иоаннисян, *Романские истоки Владимиро-Суздальской Руси времени Андрея Боголюбского (Германия или Италия?)*, Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. М., 2005, 31 – 70; Вл. В. Седов, *Церковь Николая на Липне и новгородская архитектура XIII в. во взаимосвязи с романо-готической традицией*, Древнерусское искусство, М., 2009, 404.

⁵⁸ *Италия–Россия: тысяча лет архитектуры*, сост. Д. О. Швидковский, Издательский дом Умберто Аллеманди. Турин – Лондра – Венеция – Нью-Йорк 2013, 35 – 37.

⁵⁹ G. Millet. *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 56 – 58.

⁶⁰ *Теодосије*. Житија, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Београд, 1988, 173.

леле у апулијској и франачкој архитектури романског и протоготског стила. Уколико су исти начини коришћени у Новгороду и Кијеву, вероватно су били заједнички узор, где има сличних детаља: то је ломбардијска архитектура крсташа из Кома, Абруца, Апулије, Сицилије, с протоготским облицима. Преносиоцима идеја су могли бити палестински монаси на Атону за време франачке власти која је трајала тек 17 година од 1204 г.⁶¹

У целини појава монументалних споменика са сличним цртама у Србији и Русији у XII веку је укључена у опште токове културног и уметничког развоја како на Истоку, тако и на Западу: успон градитељства је повезан са јачањем византијске власти на Балкану и наглим растом младих хришћанских држава са ширим спољним везама. Током поступног развоја користећи византијске и романске црте паралелно с рашком архитектуром у доба Стефана Немање се формирала и оригинална руска архитектура у доба кнезова Андреја Богољупског и Всеволода III. Карактеристичне особине романске и византијске стилистике како Србије, тако и Русије, су долазиле претежно у прилично ослабљеном стању, што је ипак, олакшало узајамно продирање тих својстава заједно са словенском локалном традицијом која се формирала у тим регионима који су постали својеврсни мост између Истока и Запада средњовековне Европе.

Ариадна Воронова

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ В СЕРБСКИХ ХРАМАХ ЭПОХИ СТЕФАНА
НЕМАНИ И В РУССКИХ ХРАМАХ ЭПОХИ КНЯЗЕЙ АНДРЕЯ БОГОЛЮБСКОГО
И ВСЕВОЛОДА III

Еще с середины XIX в. в иностранной и русской науке обсуждалась проблема генезиса средневековой западноевропейской и византийской архитектуры. Очевидно, что в основе синтеза лежит глубокое единство художественных традиций всего европейского круга, идущее из позднеантичных корней. При этом некоторые группы памятников даже в таких удаленных друг от друга регионах как Сербия и Россия демонстрируют близкое типологическое сходство как в целом, так и в деталях. В параллельном развитии русской и сербской архитектуры происходила постепенная интеграция заимствованных византийских и романских стилистических признаков, приведшая к созданию символа национальной церкви, который был призван стать собственным образцом для дальнейшего строительства. Эти процессы развивались почти одновременно, в середине XII в., в схожих исторических, политических и культурных обстоятельствах формирования молодых славянских государств: в России отмечалось усиление независимости князя Андрея Боголюбского, в Сербии – великого жупана Стефана Немани. Однако характерные особенности романской и византийской архитектуры достигали Сербии и России в достаточно ослабленном виде, что облегчало взаимопроникновение этих свойств одновременно со славянской локальной традицией, которая формировалась в регионах, ставших своеобразным мостом между Востоком и Западом средневековой Европы.

⁶¹ М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој. Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина*, Београд, 1995, 66 – 75; В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма*, *Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури*. Београд, 1987. 152 – 156.